

Ўзбек кулолчилигини узоқ тари.

*Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейи илмий
ходими Йигиталиева Ш.*

Кулолчилик қора лойдан мўъжизакор гўзаллик яратган Шарқнинг энг қадимий ҳамда навқирон санъатидир. Бу қора лой, саховат, ҳалоллик, эзгулик тимсолидир. Тупроқ инсонларнинг барча эҳтиёжини ўз зиммасига олган фаровонлик, тўкинлик, ризқ-рўз, гўзалликнинг энг олий кўриниши санъатининг заминидир. Кулолчилик билан дунёдаги барча халқлар шуғулланади. Улар ўзига хос томонлари билан бир-биридан фарқ қилади. Ўзбек кулолчилиги узоқ тарихга, ажойиб анъаналар, шакл, мазмун, ижодий жараён ва ўзига хос услубга эга. Сопол буюмлари содда бўлсада унинг кўриниши қисмларининг аниқлиги, мутаносиблиги сақланиши, нақшларининг бадиий жойлашиши, шакл ва мазмунининг бирлиги, уйғунлиги ўзбек кулолларини жаҳонга танитиб келмоқда. Кулолчилик хунари лойдан, пиёла, коса, товоқ, кўза, лаган, хурмача, тоғора, хум, тан-дир, буюм, ўйинчоқлар, қурилиш материаллари ва бошқалар тайёрлайдиган соҳа бўлиб, у узоқ тарихга эга. Махсус тупроқни ўта қиздирганда тошсимон бўлиб пишишини, ундан ҳар хил идишлар тайёрлашни одамлар жуда қадимдан неолит даврининг бошларидаёқ билганлар. Улар аввал лойдан идиш-товоқлар ясаб, гулханда қиздириб пиширганлар. Тупроқ жақоннинг ҳамма ерларида бўлгани учун кулолчилик кенг тарқалган бўлиб, дастлаб бу хунар билан аёллар шуғулланганлар. Кулолчилик чархи милоддан аввалги 3-минг йилликнинг бошларида ихтиро қилингандан кейин кулолчилик билан эркаклар шуғуллана бошлаганлар. Кейинчалик чойдан ясалган идиш-товоқларни махсус ўчоқ ҳамда хумдонларда пиширганлар.

Неолит даврида идишларни таги учли қилиб тайёрланиб ерга санчиб кўйилган. Энолит даври-да эса Шарқ мамлакатларида ҳамда Қадимги

Грецияда нафис кулолчилик идишлари ривож этган ва меъморчиликда сополдан фойдалана бошланган. VIII—XII асрларда кулолчилик Ўрта Осиёдаяхши ривожланган. Буни Афросиёба ва Ўрта Осиёнинг бошқа ерларида топилган кулолчилик буюмлари исботлаб берди. Ўша даврда Ўрта Осиё маданияти тез суръатлар билан ривожланди. Янги кўтарилиш даври бўлди. Кўпгина олим, ёзувчи ва мутафаккирлар, яъни Абу Али ибн Сино, Беруни, Фирдоуси, Рўдакилар етишиб чикди. Бутун дунёга машхур бўлган меъморчилик ёдгорликлари бунёд этилди. Бухорода Исмоил Сомоний мақбараси курилди. XIII асрда мўғуллар боқинчилиги оқибатида Бухоро, Самарқанд, Урганч, Мавр, Балх ёнгин остида қолди. Оқибатда кулолчилик санъати ривожига путур кетди. XIV асрдан бошлаб Ўрта Осиё территориясида кулолчилик тез суръатлар билан ривожланди. Амир Темур халқ амалий санъатини ривожлантиришда жуда катта хизмат қилди. Босиб олинган жойлардан усталарни олиб келиб улар учун расталар очтирди. Машхур гўзал, нафис бинолар, қасрлар, саройлар курдирди. Амир Темур вафотидан сўнг ўзаро гички жанглар оқибатида Темурийлар хонлигида у марказлашган хонлик кучсизланиб кетди. Натижада Бухоро, Хива, Кўқон хонликлари пайдо бўлди. Ўрта Осиёда бир неча феодал давлатнинг бундай ажралиши натижасида ўзаро алоқа сусайиб кетишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам : кулолчилик турли ерларда турлича ривожланди. XIX асрга келиб кулолчилик мамлакатлари ташкил бўла бошлади. Ўрта Осиёда сувга бўлган эҳтиёж катта бўлгани учун сопол идишларни тез суръатлар билан ишлаб чиқаришга эҳтиёж сезилди. Асрлар оша уларнинг шакли ва безаги нафислашиб борди. Усталар турли-туман кулолчилик буюмларини яшадан ташқари уларни юксак дид билан безай бошладилар.

XIX асрда арзон баҳо чинни ишлаб чиқарилиши ва Россиядан чинни идишларни кўплаб олиб келтирилиши Ўрта Осиё территориясида сопол буюмлар ишлашни бирмунча пасайтириб юборди. Лекин арзон

сопол идишларни меъморчиликда кенг фойдаланилиши кулолчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қила олмади.

XIX асрда Ўрта Осиёда тожик ва ўзбек халқлари ўртасида кулолчилик жуда кенг ривожланиб Ѓиждувон, Панжикент, Самарқанд, Шаҳрисбз, Тошкент, Риштонда кулолчилик марказлари пайдо бўлди. Улар сопол идишларини сирлаб безатишнинг ўзига хос услубларини вужудга келтирдилар. Айниқса, ишлаб чиқарилаётган кулолчилик маҳсулотларининг сифатлилиги, чиройлилиги, нақшларининг нафис ва таъсирчанлиги билан шуҳрат қозондилар. 1930 йилда Тошкентда экспериментал керамика ва Самарқандда керамика устахоналари очилди. 1932 йилда Тошкентда ўқув-ишлаб чиқариш устахонаси ташкил этилиб у ер халқ амалий санъати усталари шу қатори кулоллар тайёрлайдиган курслар таш-кил этилди (1943 йилда Шаҳрисабзда ўқув-ишлаб чиқариш бадий комбинати ишга тушди). Кулолчилик сир-асрорларини машҳур кулоллар ёшлар-га ситкидилдан ўргатдилар. Булар риштонлик Узоқ Шерматов, Холмат Юнусов, ғиждувонлик Муҳаммад Сиддик, Усмон Умаров, Тошкентлик Туроб Миралиев, шаҳрисабзлик Рустам Эгамбердиев, Карим Ҳазратқулов ва бошқалар эди.

Кўпгина кулолчилик устахоналари, артеллари ташкил этилди. 40 йилларда Ѓиждувондаги «На-муна», Риштонда «Янги ҳаёт» артеллари фақат жумҳуриятимизда эмас, балки бутун дунёга машҳур эди.

Айниқса кулолчиликни татбиқ этишда Ўзбекистон халқ рассоми, санъатшунослик ном-зоди Муҳиддин Раҳимов самарали меҳнат қилди. У ўзига хос кулолчилик мактабини яратиб, халқ санъатига оид бир қанча асарлар ва ажойиб шогирдлар қолдирди.

Муҳиддин Раҳимов—Тошкент кулолчилик мактабининг машҳур кулолларида бири (1903). Кулол, санъатшунос, Рассомлар уюшмасининг аъзоси, Ўзбекистон халқ рассоми кулолчилик ҳунарини қариндошларидан ўрганган. Туркистон халқ хўжалиги кенгаши қошидаги Тошкент бадий ҳунармандчилик мактаби (1918—20), Москва Силикатлар

институти (1924—26) да ва Ленинград Керамика институти (1927—29) да ўқиган. У Самарқанд ва Тошкентдаги қадимий меъморчилик ёдгорликларини таъмирлашда қатнашди. Раҳимов ижодида анъанавий ўзбек кулолчилиги билан замонавий совет сополчилиги уйғунлашган. Ижодининг дастлабки даврида яратган буюмлари (йирик шаклли эркин ҳамда қуюқ бўялган нақш безаклари) да ёрқин заминдаги кўк, яшил, сарик гуллар жилоси ажойиб композиция ҳосил қилади. Ўрта асрлар кулолчилигини яхши ўрганган Раҳимов анъанавий лаган, гулдон ва янги шаклли безак идишлар, портретли совға буюмлар яратди, уларнинг беагида ўсимликсимон нақшлар билан бир қаторда мазмун, хайвон шакллари ва ёзувли тасвирлардан моҳирона фойдаланди. Сопол материали ва бўёқларини ўрганиш йўлидаги изланишлар самараси сифатида бир қатор асарлар майдонга келди, масалан, 1961 йилда рус тилида «Художественная керамика Узбекистана» асари ва бошқалар. У Ҳамза номидаги санъатшунослик институтида илмий ходим булиб ишлаган (1965—71), Тошкент театр ва рассомчилик санъати институти (1958—61) ва П. Беньков номидаги Жумҳурият бадиий билим юртида дарс берган (1952—76).

Хоразм кулолчилики санъатига катта ҳисса қўшган усталардан бири Раимберди Матжоновдир.

Раимберди Матжонов — Хоразм бадиий кулолчилики мактаби Ўзбекистон амалий безак санъатида алоҳида ўрин тутди. Кулолчилики мактаби Тошкент, Андижон, Фарғона, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлар кулолчилики мактабларидан ўзига хос яшаш услуби, технологияси, нақш композициялари, колорити, динамиклиги кишиларга эстетик таъсирчанлиги билан алоҳида ўрин тутди. Хоразмда бу қадимий санъат авлоддан-авлодга анъана тариқасида ўтиб ҳозирги кунда ҳам ривожланиб, такомиллашиб келмоқда. Ана шундай бадиий кулолчилики анъанасини давом эттириб келаётган Хоразм кулолчилики мактабининг йирик вакилларидан бири.

Раимберди Матжонов Хоразмнинг қадимий кулолчилик марказларидан бири Мадир қишлоғида 1909 йили кулолчилар оиласида дунёга келди. Ўша даврда Мадир қишлоғида ўн беш кулолчилик устахонаси бўлиб, уларда саксондан ортиқ кулоллар ишлар эди. Кошин пиширишда ўша даврда ном қозонган усталар Уста Болта Матризаев, Болта Ваисов, Матжон Қулматовлар бор эди. Матжон кулолнинг ўғли Раимберди ўз отасидан кулолчилик сир-асрорларини ўргана бошлади. У аввал лойдан ҳар хил ўйинчоқлар, шакллар ясаган бўлса, кейинчалик ихчам бодия, кошинни ўрганди. Кулолчилик сирасрорларини олти йил деганда ўрганиб, Эшим кулолнинг оқ фотиҳасини олди. Ўзи мустақил идиш ва ко-шинлар ижод қила бошлади. 1930 йили Р. Матжонов кооператив артелига кириб кулолчилик ишларини давом эттирди. Ўша даврда кулоллар жуда камайиб кетган эди. Унинг бу оғир ишларига турмуш ўртоғи ёрдам берарди.

Уста наққошлик сир-асрорларини мукаммал ўрганди. У шу ўрганган нақшларини кулоллик буюмларига қўллашга астойдил интилиб, XIX— XX аср Хива кошинкорлик анъаналарини бойитадиган буюмларни яратди. Кулол ишлаб чиқараётган буюмларда ҳам, кошинда ҳам уч хил оқ, яшил, ложувард ранглардан фойдаланди. У рангларни тайёрлаш технологиясини ҳам жуда яхши билар эди. Идиш тайёрлангандан сўнг қўлда ва штамп ёрдамида нақш чизилади, унга сир берилиб офтобда қуритилиб печда қиздирилади. Уста сирни ўзи тайёрларди. Қорақумга бориб, чоғон ёки кирчоп йиғиб дарҳол ўша жойда ёқиб кулини устахонага олиб келиб майдаланган шиша унига қўшади. Яъни уч қисм кулга бир қисм шиша кукуни қўшилади. Уни бирор идишда сув билан аралаштириб тайёрланган бодияга суртилади. Кейин бодияни ўтда пиширишда ўша юмалоқ суюқлик ўтга ташланади. У ўтда бодияга урилиб рангини ўзгартиради. Ўша қум порошогини суз билан аралаштириб, совитилади ҳамда тозаланади. Унга ун ва озгина мис оксиди қўшиб тайёрлайди, сўнгра бодия сиртига суркайди. Кулол

Раимберди Матжонов шу технология асосида лойдан хум, кўза, тоғора, чанок, чойнак, пиёла, офтоба, бодия ва бошқа хилма-хил бадиий буюмлар тайёрлади. Халқимиз «шогирдсиз уста мевасиз дарахт» деб бежиз айтмаган. Устани Хоразмда сермева дарахтга ўхшатишади, чунки жуда кўп шогирдлар етиштириб чиқарди. Унинг шогирдлари Даврон Саъдуллаев, Амин Мирзаев, Марямжон Матжонова, Мукарамма Саъдуллаевалар ҳозир бадиий кулолчилик санъатини ривожлантиришда катта ҳисса қўшмоқдалар. Тарихий обидаларни таъмирлашда уста кулолнинг хизматлари катта. 1956 йили Хивадаги Паҳлавон Маҳмуд мақбарасини таъмирлашда қатнашди. У гумбазнинг пастки қисми учун қадимги услубда зангори рангда кошинлар тайёрлаб берган, улар ҳозирги кунда аввалгидек рангини йўқотмай турибди. Кулол яна Кўҳна арк дарвозасининг икки минорасини ва бошқа меъморчилик ёдгорликларини таъмирлашда қатнашди.

1975 йили Халқ Хўжалиги ютуқлари кўрғазмаси Бош комитети халқ устасини кумуш медаль билан тақдирлади. 1970 йилдан бери Рассомлар уюшмасининг аъзоси Уста Раимберди Матжонов сеҳрли қўлларида сайқал топган бадиий кулолчилик буюмлари Жумҳурия-тимизнинг ва Иттифоқимизнинг турли шаҳарларида ҳам чет элларда масалан, Венгрия, Франция, Чехословакия, Ҳиндистон, Италия, Монголия каби хорижий мамлакатларда намоиш этилиб фахрли ўринларни эгаллади.

Ҳар бир ҳунарни ўзига хос машаққатли ва ўзига хос сир-асрорлари бўлади. Қадимдан ота-боболаримиз бадиий кулолчилик сирларини ва тажрибаларини фақат ўз шогирдларига ўргатиб ўзга болаларга ўргатмаганлар. Ота-боболаримиз асрлар мобайнида кулолчилик сир-асрорларини ўрганиб ҳар бир маҳсулотни айниқса сифатига, бадиийлигича, фойдаланиш қулайлигига ва унинг умрбоқийлигига алоҳида эътибор бериб келганлар. Шунинг учун улар тайёрлаган оддий сопол пиёласидан тортиб шарқ меъморчилигини безаб турган кошинларнинг умрбоқийлиги дунё аҳлини лол қолдирмоқда. Ҳа, бунга

эришиш учун ота-боболаримиз юқори сифатли ғоят чидамли ҳамда давр синовларидан ўтган материаллардан кенг фойдаланиб келганлар. Ўтмишда тупроқдан, қорачирик, шамдон, сархона, жомашов, хум ҳамда овқат пишириладиган сопол идишлар тайёрланган, лекин кейинги вақтга келиб буларга эҳтиёж бўлмагани учун улар йўқолиб бормоқда. Ҳозир товоқ, гулдон, лаган, пиёла, тандир ва бошқалар кўп ишлаб чиқарилмоқда. Кулолчиликда асосий хом ашё тупроқдир. Тупроқларнинг соғ тупроқ, кора тупроқ, кўкимтир, қизил лойкор турлари бўлади. Кулолчиликда ишлатиладиган лой ўзининг хусусияти ва ишлатиладиган буюмига қараб бир неча группаларга бўлинади.

Лойи гулдон — серширалаи лой, бу лойдан жуда нозик гулдонлар ясалади. У эластик хусу-сиятга эга бўлиб, жуша лойи қўшилган бўлади.

Чинни лой *ёки оқ* лой — яримфоянс бўлиб, қорамтир лой оқтош ва ишқор қўшилиб тайёр-ланади. Бу лойдан коса, пиёла, лаган бошқалар тайёрланади.

Фойдаланган адабиётлар

- 1 Наманган вилоят тарихи ва маданияти давлат музейида сақланаётган ноёб эксонатлар каталоги
- 2 Мозийдан садо журнали. 2016 йил 69-сони
- 3 Интернет сайти.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. П.А.Гончаров Золотошвейное искусство Бухары.Изд.лит и искусства им.Г.Гуляма.1986й.
2. Н.С.Гражданкина. Архитектурно-строительные материалы Средней Азии.Т. Узбекистон, 1989г.
3. Б.П.Денике Искусство Средней Азии. Центриздат.1927г.